

¹М.Б. Сабыр*, ²С.Б. Даутова

¹филология ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан
инновациялық-технологиялық университетінің профессоры, 090000, Орал, Қазақстан
E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: a730chn@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МҰРАСЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҰЛТТЫҚ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақала Алтын Орданың мұрагері кім деген өзекті мәселені талдауға арналған. Авторлар осы бір күрделі сұраққа жауап іздеу үшін тек тарихи деректер ғана емес, тілдік және әдеби деректерге де жүгінуді шарт дейді. Тарихтың ұзын жолында бабаларымыздың ізі ең әуелі тілдің бойынан көрінеді дей келіп, ұлттың тарихы тілінде сақталады деген тұжырымды ұсынады. Алтын Орда дәуіріндегі жазба мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты екендігі талданған. Байырғы қыпшақтардың, Алтын Орданың мұрагері қазақ жұрты деген пікір толық дәлелденген. XV-XVII ғасырлардағы қазақ тарихы ру-тайпалық мүдде мен жалпы мемлекеттік мүдделердің өзара тартысы жағдайында өтті. Еларалық қатынастар тынымсыз жаугершілік пен феодалдық қақтығыстардан тұрған бұл тарихи кезең жалпы ұлттық мүдденің маңызын тура түсініп, мақсатты және саналы түрде қызмет жасаған белсенді тұлғаларды да өмірге алып келді. Бұл тұлғалар, ұлттың өзін-өзі тануы, басқа этностармен қатынаста өз мүддесін түсінуі нәтижесінде өмірге келсе, өз ретінде олар ұлттық ұодың тезірек жүруіне, ұлттық құндылықтардың пісіп-жетілуіне пәрменді ықпал жасады. XVII ғасырда қазақ халқы сандық және сапалық өсу жолында тұрды, ол жалпы ұлттық сананың қалыптасуына ұласты, ал бұл рухани-интеллектуалдық дәрежеде жүретін жинақы көрініс, мемлекеттік құрылымның бой көтеруі болатын.

Тірек сөздер: Алтын Орда, жазба ескерткіштер, қыпшақтар, қазақтар, мұрагер, тіл, әдебиет

¹Сабыр М.Б.*, ²Даутова С.Б.

¹доктор филологических наук, профессор
Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, 090000, Uralsk, Kazakhstan
E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: a730chn@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ОСНОВА НАСЛЕДИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Аннотация

Статья посвящена анализу актуальной проблемы - выявлению истинных наследников Золотой Орды. В раскрытии данного вопроса безусловно играют исторические факты, однако авторы подчеркивают важность учета прежде всего языковых фактов.

Формирование казахского народа на всех его этапах исторического развития находят отражение в его языке. В силу этого авторы придерживаются концепции, что история нации сохраняется в его языке. В частности, изучение письменных памятников эпохи Золотой Орды дают возможность сделать вывод, что он напрямую связан с современным казахским языком. Авторы пришли к основному выводу, что казахи являются истинными наследниками древних кипчаков и Золотой орды. азахская история XV-XVII веков проходила в условиях взаимного противостояния родоплеменных интересов и общегосударственных интересов. Этот исторический период, в котором отношения между странами состояли из неустанной вражды и феодалных конфликтов, привели к жизни заурядных личностей, которые действовали целенаправленно и осознанно, прямо понимая значение общенациональных интересов. Эти личности, появившиеся на свет в результате самоидентификации нации, понимания своих интересов в отношениях с другими этносами, как свои, активно способствовали ускорению Национального свертывания, вызреванию национальных ценностей. В XVII веке казахское население встало на путь количественного и качественного роста, которое переросло в формирование общенационального сознания, а это была компактная картина духовно-интеллектуального развития, возведение государственного устройства.

Ключевые слова: Золотая Орда, письменные памятники, кипчаки, казахи, наследник, язык, литература.

¹Sabyr M.B.*, ²Dautova S.B.

¹Doctor of Philology, Professor of West Kazakhstan Innovation and Technology University, 090000, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: sabir_uralsk@mail.ru

²Doctor of Philology, Professor, KazNPU named after. Abaya, Almaty, Kazakhstan

E-mail: a730chn@mail.ru

SOCIO-POLITICAL NATIONAL BASIS OF THE GOLDEN HORDE HERITAGE

Abstract

The article is devoted to the analysis of the actual problem of the successor of the Golden Horde. The authors emphasize the importance of learning linguistic facts, and not just historical information. Throughout the history of our ancestors, the formation of a people is primarily reflected in its language. The authors propose the concept that the history of a nation is preserved in its language. The written monuments of the era of the Golden Horde are directly related to the modern Kazakh language. In conclusion, the authors conclude that the Kazakhs are the successors of the Golden Horde and the ancient Kipchaks. The Kazakh history of the XV-XVII centuries took place in conditions of mutual confrontation of tribal interests and national interests. This historical period, in which relations between countries consisted of relentless hostility and feudal conflicts, led to the life of ordinary individuals who acted purposefully and consciously, directly understanding the importance of national interests. These personalities, who were born as a result of the nation's self-identification, understanding of their interests in relations with other ethnic groups as their own, actively contributed to the acceleration of National coagulation, the maturation of national values. In the XVII century, the Kazakh population embarked on the path of quantitative and qualitative growth, which developed into the formation of national consciousness, and this was a compact picture of spiritual and intellectual development, the construction of a state structure.

Keywords: Golden Horde, written monuments, Kipchaks, Kazakhs, successor, language, literature

Кіріспе. Ұлт тарихын түгендеуде қашанда күрделі мәселелер бар. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «Алтын Орданың 750 жылдығын төл тарихымызға, мәдениетіміз бен табиғатымызға туристер назарын аудару тұрғысынан атап өткен жөн», - деді. Тарихтағы өз орнымызды саралауда Алтын Орда кезеңіне соқпай кете алмаймыз. Соңғы жылдарда Ресей тарапы Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми қалыптасқан көзқарастарын қайта қарап жатқаны белгілі. Екі жүз елу жыл татар-монғол басқыншылығының езгісінде болып, елдікке азаттық күрестердің нәтижесінде жеттік дейтін тұжырымдардан гөрі ел болып, етек жеңімізді жинауға Алтын Орданың мемлекеттік жүйесі тікелей ықпал етті деген пікірлер ұсынылуда. Әрине Алтын Орда ыдырағаннан кейін күшейген Мәскеу Русы мемлекеттік жүйені Алтын Орда дәстүрімен қалыптастырғаны аян. Осы тұжырымның артында Алтын Орданың мұрагері біз, Ресей деген ашық ой жатыр. Түптеп келгенде байырғы Алтын Орданың мұрагері Ресей болса, сол Алтын Ордадан тамырын алған бүгінгі елдердің, күллі Еуразияның қожасы Ресей деген өктем саясаттың да шегі қылтып тұр.

Мақсаты мен міндеттері. Мақала Алтын Орда мұрасының саяси-әлеуметтік ұлттық негізі кім деген өзекті мәселені талдауға арналған. Әлеметтік құрамын тарихи деректер ғана емес, тілдік және әдеби деректерге де жүгіну арқылы анықтау да шарт.

Материалдар және методология. Соңғы уақытта жарияланған Хакас мемлекеттік университетінің доценті Г. Тюньдешевтің «Великий хан Батый - основатель Российской государственности» атты кітабы көптеген пікір қайшылықтарын тудыруда. «Нынешняя Россия формировалась не на почве Киевской Руси, которая распалась на несколько суверенных государств еще в XII веке, за век до появления „монголов“, не в соперничестве с ордынцами, с которыми не было у русских трений на религиозной или культурной почве. Россия возникла на совершенно новой московской почве, которая была органической частью золотоордынской государственности; она выросла из соперничества Московии с ханствами, входившими ранее в Золотую Орду, за право наследия распадающегося великого государства», - дейді ғалым.

Талқылау. Алтын Орданың ежелгі территориясының қырық пайызы бүгінгі Қазақстан иелігі, байырғы қазақ жұртының ата-мекені. Алтын Орданың мұрагеріміз деп пікір айтуға біздердің де толық құқымыз бар. Биылғы жыл Алтын Орданың құрылғанына 750 жыл толып отыр. Ал мұрагерміз деп құр кеуде соғудан гөрі оның айқын дәлелін тарихтан да, тілден де, әдебиеттен де іздеу шарт. Кез келген тобыр ұлт бола алмайды. Қазақ халқы да ұлт болып қалыптасу жолында қилы-қилы тарихи

кезендерді бастан кешірді. Бүгінгі қазақтар көне қыпшақтардың заңды жалғасы, мұрагері. Қыпшақтар қайдан шықты, қайда барды, қайда кетті деген күрделі сұрақтарға ғылымда соңғы кездері нақ жауаптар, тың тұжырымдар айтыла бастады. Белгілі тарихшы Мурад Аджи былай деп жазды: “Қыпчак – это имя одного из древнейших тюркских родов. Возможно, он когда-то первым отселился с Алтая, и других переселенцев стали называть его именем” [1,83-84]. Бұдан әрі ғалым тарихтағы халықтардың ұлы қоныс аударуының көш басында қыпшақтар болғанын айта келіп: “...Тогда, то есть к концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь заглужала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым многочисленным народом мира... Один народ дал жизнь десятком других народов”, - дейді [2, 165]. Міне, осы қыпшақтар половцы, кумандар атала жүріп мың жылдан астам уақыт тарихта белгілі болған. “Қыпшақ” сөзі ең алғаш Селенгі өзенінің бойында тасқа қашалып бедерленген. Элетміш Күл Білге қағанның (747-757) басына қойылған құлпытаста былай жазылған: “түрк кыбчак еліг йыл ол дурмысың (когда тюрки-кыбчаки властвовали над нами пятьдесят лет) [3,24]. Араб зерттеушілерінің еңбектеріне үңілсек қыпшақтар IX ғасырдан белгілі болған [4,28]. Сонымен қатар IX-X ғасырларда тарих сахнасында оғыздардың да үлкен орны болды. Олар Солтүстік Каспий, Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізі маңайын жайлады. Бірақ XI ғасырдағы қыпшақ тайпаларының өсіп, өркендеп, билік басына келуі оғыздарды ығыстырып, басқа да түрлі тайпалардың қыпшақ одағына сіңіп, ортақ қыпшақ тілінде сөйлеуіне мәжбүр қылды. С.Г. Агаджанов былай дейді: “В конце X-первой половине XI в. в политических рамках державы сырдарьинских ябгу происходит интенсивный процесс формирования огузской народности, он стимулировался распадом старых кровнородственных связей, образованиям новых территориально-хозяйственных объединений и становлением раннефеодальных отношений. Однако данный процесс не получили своего завершения и был прерван гибелью огузского государства в середине XI в. в результате кипчакского движения [5,36]. Басында Қимақ қағанатының құрамында өмір сүріп, кейін дара тайпа болып бөлінген [6,53] қыпшақтар XI ғасырдан бастап Ә.Құрышжановтың сөзімен айтқанда “тарих сахнасының авансценасына” шығады. Орта ғасырлық қыпшақтар тарихын арнайы зерттеген С.М. Ақынжанов: “әртүрлі тарихи деректерге қарағанда, Қазақстан даласының солтүстік аймақтарында XI-XII ғасырларда түркі тайпаларының басында хан билігі бар қыпшақтар конфедерациясы қалыптасты”, - деп тұжырымдады [7,205]. Қыпшақтар ұлан байтақ территорияны игеріп Балқаш көлінің жағалауларындағы жазық далалардан бастап Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларына дейінгі аралықты мекендеді. Мафазат әл-гузз (оғыздар даласы) атауының орнына Дешті қыпшақ (қыпшақтар даласы) атауы пайда болды. Қыпшақ тайпалары Қытай қорғанынан бастап Шығыс Түркістан, Алтай таулары, Орта Азия, Еділ аймағы, Алтын Орда, одан әрі Европаға дейін тарады.

Ал монғол үстемдігі кезінде құрылған Алтын Орда қыпшақтардың негізгі отаны болды. Бұл жерде М. Аджидің “Дешт-и-кипчак при новом монгольском правителе получил и новое имя – Золотая Орда, ...которая, как это ни парадоксально, целиком и полностью держалась на кипчаках” деген сөзінің маңызы зор [1,102]. Сол қыпшақтар қазақ халқының жеке этникалық топ болып қалыптасып, дербес ұлт ретінде тарих дастарханынан өзіне лайық орын алуына, сондай-ақ қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай, қырым татарлары, қарашай, балқар, құмық, қарайым, алтай, қырғыз халықтарының ұлт болып қалыптасуына игі ықпалын тигізді.

Қазақтың біртұтас этнос болып қалыптасуында, өсіп-жетіліп, өркендеуінде Алтын Орда мемлекеті зор рөл атқарды. Осыдан төрт жыл бұрын ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлытау төріндегі сұхбатында мемлекетіміздің түп-тамыры сонау ғұн-үйсін, Түркі дәуірінен бастау алып, Алтын Орда мемлекетіне ұласқанын айта келіп, Қазақ хандығы өз еншісін осы мемлекеттен алғанын ашып айтқан еді.

Алтын Орда дүниежүзілік тарихта, әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар іргелі де қуатты мемлекет еді. Бұл солтүстік-шығыста Бұлғар облысы, Еділдің орта және төменгі жағалауын, оңтүстікте Қырым, Кавказдың Дербентке дейінгі, тіпті одан да арғы далаларды, шығыста батыс Сібір мен Сырдарияның төменгі жағалауын алып жатқан кең байтақ ел болатын. Әуелде Жошы ұлысы ретінде дүниеге келген Алтын Орда Бату хан (1227-1255), кейін Берке хан (1257-1266) тұсында дәуірлеп, Мөңке Темір хан (1266-1280), Өзбек хан (1312-1342) мен Жәнібек хан (1342-1357) тұсында Еуразияның апайтөс даласында билік құрған қаһарлы мемлекетке айналды. Алтын Орданың нағыз гүлденген кезеңі – Берке хан мен Өзбек ханның билік жүргізген дәуірі. Берке ханның ислам дінін қабылдауы мемлекеттің дамуына игі әсер етті. Беркенің сарайына мемлекеттің төрт бұрышынан ғалымдар, ақындар, суретшілер келе бастайды. Қала мәдениеті өркендейді. Бұл жайында Э.Н. Наджип былай деп жазды: “Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орды сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной и литературной деятельностью. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах” [8,1,29]. XIV ғасырдың бірінші жартысында бүкіл елге мұсылман діні кеңінен жайылды. Өзбек хан қалалар, мешіттер,

медреселер салуға көңіл бөлді. Алтын Орда сауда жолында орналасқан ең мәдениетті мемлекетке айналды.

Алтын Орда мемлекетінің территориясын мекендеген халықтардың этникалық құрамы туралы әртүрлі мәліметтер бар. Түркітанушы П.М. Мелиоранский “Араб филолог о турецком языке” деген еңбегінде: “Золотая Орда состояла из смеси различных турецких и монгольских племен” деп көрсеткен [9,13]. Белгілі ғалым Ә. Құрышжанов тарихи деректерге сүйене отырып, Алтын Орда халқының дені қыпшақ рулары болған деген қорытындыға келеді. Сол қыпшақ рулары қазіргі қазақ халқының арғы тегі екені даусыз. Бұл ру, тайпалар әлемдік мәдениетке өз үлестерін қосып, кейінгі ұрпақтарға мол мәдени мұралар қалдырып кетті.

Ә.Кекілбаев «Қазақтың төрт мың жылдық тарихы бар, дәйекті, деректемелі тарихы екі мың жылдың көлемінде» десе, ал қазақтың сүйегін зерделеу жүрген, антрополог ғалым Оразақ Смағұлов «қазақтың тарихы бір тал шашында» деп, ұлтымыздың 40 ғасырлық тарихын бұлтартпас деректермен дәлелдеп отыр. Алаш ардагері Ә.Бөкейханов «қазақ тарихы – қазақ әдебиетінде» деген еді, ал біздің ойымызша, ең дәйекті, ең деректемелі тарих тілдің бойында сақталады. Қазақтың тарихы-қазақ тілінде. Сол тілде сөйлеп, сол тілді жазып жүріп, осыдан төрт, тіпті бес мың жыл бұрынғы ата-бабамыз айтқан сөзді, түбірді, жұрнақты, тіпті дыбысты айтып, күнде қайталап жүргенімізді өзіміз байқамаймыз.

Ұлт тарихын зерделеуде тілдің қалыптасу үдерісін ескермей алысқа бара алмаймыз. Тіл тарихы-ұлт тарихы. Ал қазақ тілінің ең көне тілдік деректері Орхон-Енисей жазба мұраларында сақталған. Академик Ә.Т. Қайдаров мына пікірі аса өзекті: “Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін [10,34].

Қыпшақ тілдерін, оның ішінде қазақ тілінің тағдырын сөз еткенде орта ғасырларда, дәлірек айтсақ Алтын Орда дәуірінде, XIV ғасырда дүниеге келген жазба ескерткіштер тіліне жүгінеміз. Атап айтсақ, олар Құтыптың “Хұсрау мен Шырын”, Сеиф Сарайидің “Түлистан би-түрки”, Хорезмидің “Мұхаббат - наме”, Махмуд бин-Алидің “Нахдж әл-Фарадис” атты шығармалары. Отандық түркітануда орта ғасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу ісі Ә.Н. Наджип, Ә.Фазылов, А.К. Боровков, А.М. Щербак, Ә.Құрышжанов, Б.Сағындықұлы, Ә.Керімов, А.Ибатов сияқты ғалымдардың есімімен тығыз байланысты. Жалпы ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша, XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда мен Мысыр жерінде пайда болған ескерткіштер екі түрлі аралас тілдің бірінде: не қыпшақ-оғыз аралас тілінде, не оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған (Наджип, Щербак, Баскаков). Дегенмен, қыпшақ-оғыз элементтері аралас келгенмен бір-бірінен алшақ кетпей, бір әдеби дәстүрге бағынған. А.Зайончковскийдің “XIII-XV вв. сложился единый тюркский литературный или письменный язык” [11, 93], - деген пікіріне сүйене отырып, аталмыш жазба ескерткіштер ортақ, бірегей түркі тілінде жазылған деп айтуға әбден болады. XI ғасырдан бастап XV ғасырларға дейін туыстас тілдердің бәріне ортақ, әртүрлі ру, тайпалардың бәріне түсінікті орта түркі тілі болғаны анық. Ә.Құрышжанов пен Ә.Ибатов “Орта түркі әдеби тілі өз заманында тек қана Орта Азия емес, қазіргі Қазақстан жерінің барлық түкпірі мен солтүстік аймақтағы түркі халықтарын түгел, Европа жеріндегі “Дешті қыпшақ” пен Қырым халықтары, тіпті сонау жер ортасы – Мысыр мен Шамды жайлаған мәмлүк қыпшақтарына тән жазба ескерткіштердің бәрін қамтитын, солардың бәріне ортақ әдеби тіл болған [12, 101], - деп тұжырымдады. Осы орта түркі тілінің сол орта ғасырлардың өзінде-ақ деп екі үлкен тармағы, қыпшақ және оғыз варианты өзіндік белгілерімен даралана бастаған еді. Тіл тарихы халық тарихымен тығыз сабақтас, экстралингвистикалық жағдайларға тәуелді. Орта түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты басқаларға қарағанда XIII-XIV ғасырларда тарих сахнасында мойны озық болды, өйткені Дешті қыпшақта, Алтын Ордада және Мысырда қыпшақтар гегемондық рөл атқарды. Сондықтан біртұтас орта түркі тілі, нақтырақ айтсақ көне қыпшақ тілі еді. XIII-XIV ғасырларда Еуразия кеңістігінде, Жібек жолының бойында халықаралық тілге айналған да осы көне қыпшақ тілі болатын. Алтын Орданың ресми тілі де көне қыпшақ тілі еді. Жазба мұрағаттар көне қыпшақ тілінде жазылған. Осы мұралар бүгінгі қазақ тіліне тікелей қатысты, қазақ әдеби тілінің басты бір арнасы.

Қазақ тілі бір тұтас, монолитті тіл, бірақ бұл тұтастықтың бастауы көне түркі заманынан басталып, орта ғасырларда шыңдалып, ұлттық деңгейде даралана бастайды. Сол дәуірлерден баз-баяғы қалпында, дыбыстық және мағыналық тұлғасы өзгермей қазақ тіліне жеткен сөздер байырғы

сөздік қорды құрайды. Ал Алтын Орда жазба ескерткіштерінде қазақ тіліндегі баламаларымен дәлме-дәл 420-дан астам сөз бар. Олар: *адым, азық, ай, алма, ала, сары, кең, тар, төрт, тоқсан, айыр, бар, кет* т.б. Кейбір сөздердің қолданылу жиілігі 20-ға дейін барады.

Қазақ тілінің материалдық мәдениет лексикасы қалыптасуының бір арнасы Алтын Орда дәуірі мұралары. Осы жазба ескерткіштердің тілінен байқағанымыз, ата бабаларымыздың баққан малын (*ат, бағлан, йылқы, оғлақ, сығыр, тева, қысрақ, қозы, қой*) біз де бағып жүрміз. Ал таққан әшекейін (*асырға, йүзук*) тағып, ыдыс-аяқтарын (*айақ, ызыш, бычақ, чанақ, чөмчә, қазған, қашуқ*), үй-іші мүліктерін (*ачғуч, бешик, йастуқ, йоғурған, кийиз, килим, сипурткә*) тұтынып, киген киімдерін (*тон, чапан, кәмәр, құр, кафтан, көнләк, бөрк, башпақ*) киіп жүрміз. Киім тігілетін материалдарын да (*бөз, йұң, чөбрәк, қайыш, атлас, йибек, көн, мамұқ, тәри*), еңбек құралдарын да (*балта, бурғу, ырғақ, көрүк, тарғақ/тырнауыш, арава, йиб, тузақ, чәләк, қазуқ, қоңырағу*) қолданып, ішкен-жеген тамағын да (*аш, ет, бал, йоғұрт, саркут, туз, ун, қаймақ, сүт*) ішіп жүрміз. Бұның өзі этномәдени сабақтастықты көрсетеді.

Түркі тілдерінде түбір аса күрделі құбылыс. Олар күллі лексикалық қордың - мәйегі. Академик Ә.Қайдаров қазақ тіліндегі 3000 бір буынды түбірлерді айқындаған еді. Тілдің даму үдерісінде кейбір түбірлер көмескіленіп, түпкі түбірге не өлі түбірге айналады. Өлі түбір деген ұғым шартты түрде айтылып жүр. Түбір мүлде өлмейді, ол көмескіленіп, өзіне туындаған кейінгі тұлғаға сол мағынасын аманаттап тұрады. Өсімдіктің тамыры іспеттес. Бүгінгі қазақ тіліндегі синхрондық тұрғыдан түбір мен қосымшаға бөлінбейтін тұлғаларды диахрондық тұрғыдан буынға жіктеуге болады. Мысалы, *Сы (сын, сы-н-дыр), ай (ай-т), бод (бод-ан), бош (бус-ан), кәп//кәб (кәб-енек), йит (жіт-ім//өлім-жітім), қар (қар-ым-қатынас), саб (сөз сап-тау), тын (тын-ым)*. Бұдан байқағанымыз, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан өлі түбірлер Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінде дербес сөз, дербес түбір тұлға күйінде қызмет атқарған. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің сабақтастығының жарқын дәлелі-осы түбірлер.

Ал тұрақты тіркестер ұлттың дүниетанымының - көрінісі. Фразеологизмдер – тілдің көркемдігін, суреттемелігін, бейнелілігін көрсететін тілдік бірліктер. Тұрақты тіркестердің қалыптасуы ұзақ үдеріс. Қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің дені орта ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Халықтың өмір сүрген ортасына көзқарасы, ойлау жүйесі осы фразеологизмдердің бойынан анық көрінеді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түп тамырын жазба ескерткіштер тіліндегі фразеологиялық тұлғалармен сабақтастыра зерделесек, сабақтастықты, ортақтықты анық көреміз. Мәселен, *Он төртінчи түннүң толун айы* – он төртінші түннің толған айы, сұлу. Йелиб он төрт күн йар тиләйи, ол он төртінчи түннүң толун айы “он төртінші түннің толған айын (сұлуды) тілеп, он төрт күн, түн желді”.

Йүзин йергә қойуб – жүзін жерге қойып, ұялып. Бир ақил вазир шафаат йүзин йергә қойуб айтты “бір ақылды уәзір, жүзін жерге қойып, айтты”. “Ұялу, ұятқа қалу” мағынасын *йүз сувын төк* тұрақты тіркесі де береді.

Йети иқлим ичиндә – бүкіл әлем, жеті ықылым. Йети иқлим ичиндә көркә хали, сениң тек бир тағы сұлтан йоқ, ей жан “Бүкіл әлемде сенен асқан көрікке бай сұлтан жоқ, ей жан”. Қазақ тілінде *жеті ықылым* “дүние”, “бүкіл әлем” мағынасын білдіреді. Бұл деректер сөз жоқ қазақ тілінің көнелігін, қалыптасу жолын көрсетсе, қазіргі қыпшақ тілдерінің бұрынғы да, бүгінгі де ұйытқысы қазақ тілі екенін дәлелдейді. М.Жұмабаевтың “қыпшақтардың бір кезде дәуірлеп жасаған жазира даласының қара шаңырағының мұрагері де сол қазақтар” деген сөзі нақ шындық.

Ал Алтын Орда мұралары қазақ жазба әдебиетінің де басты арнасы. Қазақ жазба әдеби тілінің негізін салушы ұлы Абайдың ғылымда үш мектебі айтылады. Біріншісі-ауыз әдебиеті, екіншісі-шығыс әдебиеті, үшіншісі-орыс және Батыс Еуропа әдебиеті. Абайдың ақын болып қалыптасуындағы тағы бір арна, төртінші мектеп – ол Ж. Баласағұнның «Құдатғу білігінен» басталған түркілік жазба әдебиет еді. Абай өзіне дейінгі жазба дәстүрді, жазба әдебиетті жақсы білген және содан нәр алған. Абайдың қазақ әдебиетінде алғаш қолданған айшықты сөз тіркестерінің түп негізі Алтын Орда әдебиетінде жатыр.

Мысалы, Құтып ақында:

Көңіл құшы бу ғашық отында учар,

Хайалы ол Шырын Хусрауны кучар

деп, көңіл құшы түрінде айтылса,

Абайда:

Көңіл құсы құйқылжытар шар тарапқа

Адам ойы түрленіп алған шақта

деген сияқты *көңіл құсы* түрінде мағыналық, тұлғалық жағынан дәлме-дәл келіп, Құтыпта да, Абайда да бұл фраза “жүйрік қиял” мағынасында айтылып отыр. Немесе *сынуқ көңул* тұрақты тіркесі Құтыпта:

Мені қадғұмда аз хор қылғыл
Сындұқ көңүлүмні бәс азар қылған

түрінде айтылса,

Абайда:

Сынық көңілім көп кешер

Майда қолмен ұстасаң

деп келеді. Осындағы *сынық көңіл* фраземасы екі дәуір ақынында “жабырқаңқы, қайғылы көңіл күйі” білдіреді. Сонымен қатар ұлы Абайда *көңілдің жайлауы, көңілдің күні* сияқты бояуы қанық, жаңаша өрілген фразеологизмдер ұшырасады.

Бұл деректерге қарап, XIX ғасырдағы Абай поэзиясы, орта ғасырлық қыпшақ жазба поэзия дәстүрінің заңды жалғасы, дәстүрлі өнер сабақтастығы деп айтуға болады. Ғасырлар қойнауынан өзгермей, тарихтың ызғарлы желіне түтіліп кетпей келе жатқан тұрақты тіркестерден тұтас бір ұлттың қазақи бет-бейнесі анық көрінеді.

Қорыта айтқанда, осындай тарихи, тілдік және әдеби деректерге сүйене отырып, Алтын Орданың бүгінгі басты мұрагері-қазақ ұлты, Қазақстан Республикасы деп тұжырымдауымға толық негіз бар.

Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштерінен өз бастауын алатын қазақ әдебиеті, кеңестік кезеңде идеологиялық бұрмалаушылыққа ұшырап, шынайылықтан ажыратылды. Бірақ, Қазақстан мемлекеті тәуелсіздігін алған соң, қазақ әдебиетінде маңызды орын алатын Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауына (репрезентациялануына) талдау жасай отырып, оны жаңа көзқарас негізінде зерделеуді қолға алды. Қазақстан республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, Қазақстанның дамуында елеулі орын алатын дәстүрлерді жаңғыртуда, ұлттық-рухани сананың дұрыс пайымдалуындағы қазақ халқын өзге ұлттардан ерекшелендіретін тіл, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұлттың мәдени кодын құрайды [1].

Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері басқа сипаттағы және мақсаттағы композициялар болғанымен, олардың ішінде сөздіктер, эпитафиялық жазбалар, ресми құжаттар, ханның этикеткалары, ғылыми трактаттар, діни кітаптар, саяхат жазбалары, көркем шығармалар бар. Олардың басым көпшілігі түркі тілдес халықтарға ортақ түрік-татар, араб, парсы тілдерінде жазылған. Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеген Н.Келімбетовтың еңбегінде: «Рабғузидың шығармаларында египеттік жазба үлгілерінің сюжеті, көркемдік тәсілдері қолданылған» делінген. Рабғузидың «Қисас ул-әнбийасында» Сүлеймен, Дәуіт, Мұса т.б. ел билеген патшалардың іс-әрекеттерін баяндауда мәдени-көркемдік сипаттаулар аясының кеңдігі ерекше көңіл аудартады. Ондағы түркілік мәдени-көркемдік кодтары қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі қиял-ғажайып ертегі-аңыздарына ұқсас келеді» деп, жазылған [2]. Автор Рабғузидың шығармалары діни аңыз-әңгімелермен қоса, халық ауыз әдебиеті дәстүрлері негізінде жазылған прозалық көркем туынды екенін айта келіп, Алтын Орданың әдеби тілі барлық түркі тілдес халықтарға түсінікті, түркі әдеби жазба тілінде қыпшақ-оғыз диалектісі болған деген, тұжырым жасайды. Алтын Орда дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштерінің тілі ортақ қыпшақ тілі дегенімен, бұл кезеңнің шығармалары фоно-морфологиялық, лексика-семантикалық зерттеу жүргізу арқылы, бүгінгі тілдік деректермен салыстыра зерттеуді қажет етеді. «Рабғузи қисасы» Алтын Орда дәуіріне жататын ортақ түркі әдеби тілінде жазылғандықтан, ол қазақ тіліне ұқсас болып келеді және кейбір сөздердің сыртқы тұлғасы фонетикалық өзгеріске ұшырағанымен башқұрт, татар, ноғай тілдерінде сол қалпында сақталған. Алтын Орда дәуірінде ортақ қыпшақ тілі қазақ, татар, башқұрт, өзбек тілдерінің қалыптасуы негізінде жеке тілдік өзгеріске ұшырады.

Осы кезеңге жататын Рабғузи, Махмуд әл-Булғари және басқа да ғалымдардың әдеби шығармаларының негізгі мәдени-көркемдік кодтары тілдік өзгеріске ұшырағандығын, қолжазбалардың бірнеше түркі тіліндегі нұсқаларының сақталуынан көреміз [3]. Бұл әдеби мұраларда сақталған Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ерекшеліктері, кейінгі қазақ, өзбек, ұйғыр әдебиетіндегі дәстүрлермен тығыз байланысатын жазба ескерткіштер. Х.Ю. Миннегулов өз еңбектерінде, Алтын Орда дәуіріндегі жазба әдебиеттердің интел-лектуалдық, моральдық және психологиялық жағдайы нақты деректер негізінде беріліп, жаңа көзқарас негізінде ғылыми тұжырымдар жасалған [4]. Сондай-ақ автор, XV ғасырдың екінші жартысы - XVI ғасырдың бірінші жартысындағы сөз өнері тіл жағынан да, идеялық, тақырыптық және поэтикалық ерекшеліктерінде Алтын Орда әдебиетінің дәстүрлері сақталған деген пікір айтады. Ол мұсылмандық идеологиямен, сопылық мотивтермен және бейнелермен қаныққан. Бұл Рабғузи мен

Махмуд әл-Булғаридың мәдени мұраларынан Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ортақтығын көруге болады. Онда, өткен ғасыр-лардағы әдебиеттегідей, араб-парсы және түркі әдебиеттерінің әсері айтарлықтай күшті. Бұл кезеңдегі еңбектерде адам өмірі мен қоғамның әр түрлі мәселелеріне байланысты моральдық сипат тақырыбы кеңінен таралған. Ағартушылық, адамгершілік жағынан таза, білімді, діндар адам – Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің авторларының идеалы болды. Алтын Орда дәуіріндегі жазушылар мен ақындар өздерінің ерекше шығармаларын дастан, қисса, хикаят, поэма, ертегі, т.б. тұрғысынан жазды. Рабғузи, Махмуд әл-Булғари сияқты авторлар өздерінің шығармаларын фольклор мен мифология, діни және тарихи кітаптарға, объективті шындықты түркі мәдени-көркемдік кодтар негізінде жазу арқылы Алтын Орда дәуірі әдебиеттерінің толысуына үлес қосты [5]. Алтын Орданың ақын-жазушылары адам өмірінің мәнін, қоғамның моральдық-этикалық проблемаларын, өркениеттің мағынасын ашуда, іздеуде әртүрлі ізденістерді дамытты және белсенді түрде жүргізді. Онда адам өмірі, адамның Құдайға қатынасы, махаббат, билеушілер мен олардың бағынушылары арасындағы қарым-қатынастар көбінесе діни сопылық көзқарастармен астасып жатты. Адамгершілік, білім мен парасат Алтын Орда дәуірі әдебиетінде эстетикалық идеалдың негізгі компоненттері болып саналады, олар адамдардың жақсылығы мен пайдасы үшін өмір сүріп, еңбек етіп, артында «жақсы есім» қалдыру адам өмірінің мәні екендігін айтады.

Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари шығармаларындағы даналық тағылымдарында адам өмірінде ізгі істер, адам өмірі құндылығы бірінші орында болды. Бұл уақыт өзгеруіне сәйкес, бүгінгі күні күллі әлемнің конституциялық заңнамасында ең басты құндылық адам өмірі деген сөзден басталуына әкелді. Яғни, бүгінгі қоғамда да, Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари қолжазбаларында да адам өмірі басты құндылық. Ал одан туындайтын адамның іс-әрекеттері материалдық және рухани деп қарастырылғандығын көруге болады.

Рабғузидың «Қисас-ул әнбиясы» жастарға дүниетанымдық тәрбие беруде өте маңызды, құндылығы жағынан жоғары құрал ретінде қала береді және уақыт талабына сай өзгеріске ұшауы да мүмкін [5, 182-183]. Рабғузидің еңбектеріндегі «ақиқат» түсінігі уақыт өтсе де, түркі тілдес халықтардың рухани мұрасындағы мәдени құндылықтармен толықтырылып, назардан тыс қалдырылмай адамгершілік концепцияларында өзінің жалғасын табуда. Оның шығармасында адам баласы әр іс-әрекетінде ақиқат алдында жауапкершілікті жоғары сезінуі тиіс екендігі айтылған. Рабғузидың прозалық шығармасын құраған өлең жолдары мен әңгімелерден бөлек құран сүрелері, уағыздар қазақ халқының бүгінгі күнге дейінгі жалғасып келе жатқан наным-сенімдерінің бөлінбес мәдени бөлшегі. Осы идея тұрғысында жазылған Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадисі» діни-дидактикалық сипаттағы туындылардың қатарына жатады. Бұл шығарма XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың қоғамдық-саяси өмірінде болған оқиғаларға байланысты туындаған. Ш.Марджани өзінің «Мостафадел ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» атты еңбегінде Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадис» шығармасына талдау жасаған. Қ.Насыри 1884 жылы өзінің «Фаваких ал-джуласа» (әдеби әңгімелердің жемістері) атты еңбегіде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасындағы кейбір әңгімелерін жаңартып, қайта жасаған. Қолжазба мәтінін зерттеуді 1930 жылы Қырым ғалымы Я.Кемаль жүргізген. Осы кезде белгілі төрт тізім бойынша сыни мәтінді жариялау қажеттілігі туралы мәселе көтерілген. Я.Кемаль «Нахдж әл-Фарадисті» оқыған әрбір мұсылман түркі ислам туралы толық және біртұтас түсінік алады, сондықтан бұл кітап қалалық және далалық түріктер арасында кеңінен таралып, автордың көзі тірісінде көп оқылған, деген пікір айтады [6]. Б.Яфаров «Нахдж әл-Фарадис» шығармасын Еділ бұлғарларының әдеби мұрасын зерттеудің маңызды көзі ретінде қарастырып, өзінің 1949 ж. зерттеуінде осы прозалық шығармадан 31 үзінді келтірген. Түркітанушы Е.Экманның жетекшілігімен 1360 жылы жазылған «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасының факсимилесі мен транскрипциясы 1956 жылы Стамбулда басылып шығарылған. Р.М. Амирханов өз зерттеулерінде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасының Алтын Орда дәуірінің тарихындағы әлеуметтік-қоғамдық идеялық мазмұнын ашуда алатын орнын анықтауға тырысқан [7].

«Нахдж әл-Фарадис» шығармасы Алтын Орда кезеңіндегі сопылықты құрудың мәдени-тарихи алғышарттарын зерттеу сипатын анықтауға мүмкіндік береді. «Нахдж әл-Фарадисте» Алтын Орданың рухани мәдениетін дамытудағы мұсылмандық Шығыс дәстүрлерінің маңыздылығы ашылған. Көп жағдайда «Нахдж әл-Фарадис» туындысының идеологиялық бағыты Әбу Хамид әл-Ғазали «Воскрешение наук о вере» шығармашылығының интерпретациясы және Хусейн әл-Бағавидің «Масабих ас-сунна» хадистер жинағы арқылы қарастырылады. «Нахдж әл-Фарадис» шығармасын А.М. Ахунов мұсылман дінінің негізгі діни-этикалық негіздерінің көркемдік көрінісі деп санауға болатынына назар аудартады [8]. Бұдан ортағасырлық әлеуметтік ой мен мұсылман халықтарының

мұраттарын байланыстыратын сабақ-тастық пен Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің мәдени-көркемдік кодтарының ортақ белгілерін көруге болады.

Ғалым Г.М.Давлетшин татар халқының рухани мәдениетінің даму тарихы туралы тұжырымдамасында, «Нахж әл-Фарадис» сол кездегі өмірдің, әсіресе сопылық идеялардың әлеуметтік-адамгершілік мәселелерінің сенімді көрінісі деген пікір айтады [9]. Ол сондай-ақ, Алтын Ордадағы исламның рөлі туралы саяси және әлеуметтік сананы қалыптастырудың факторы ретінде ерте мұсылман тарихын зерттеуде, Алтын Ордадағы исламдану дәрежесін анықтау үшін Махмуд әл-Булғари шығармашылығының идеялық бағыты: сопылық және моральдық-этикалық принциптерін қарастырған.

М.Усманов жазба деректер жүйесінде XII-XVIII ғасырлардағы түркі тілдес ескерткіштер ерекше орын алатынын бірнеше рет атап көрсеткен. Оқиғаларды сырттан бақылайтын араб және орыс дереккөздерінің авторларынан айырмашылығы, түркі жазушыларының басым көпшілігі зерттелетін дәуірдің фактілері мен құбылыстарын іштей қамтиды [10]. Махмуд әл-Булғари Аллаға сілтеме жасап, Тәңірі терминін қолданғандығы «Нахж әл-Фарадис» еңбегінде көрініс тапқан. «Нахж әл-Фарадистің» идеологиялық мазмұны Алтын Орда билеушілері жүргізген саясатқа, оның ішінде діни саясаттың ықпалдығы көрсетілген. «Нахдж әл-Фарадис» атауы араб тілінен аударылған «нахж» бірнеше мағынаға ие: жол, әдіс, бағыт және т.б. «Нахдж әл-Фарадис» зерттеушілерінің көпшілігі оны аударуда «жұмаққа апаратын жол» нұсқасымен келіскен. Бұл атау осы кітаптың дүниетанымдық нұсқауларын нақты анықтайды және адам өзін-өзі жетілдіре алатын жолды көрсетеді. Демек, «Нахж әл-Фарадис» кітабында Махмуд әл-Булғари өзінің Аллаға көтерілу жолын немесе сопылық ілімін сипаттаған.

Қазақтың көптеген рулары мен тайпалары сол кезде Алтын Орда құрамында болды. Кіші жүз тайпалары Еділдің төменгі жағындағы мемлекеттің мәдени орталықтарына жақын жерде жүрді. Олар өз кезегінде «Әлім ұлы», «Бай ұлы» және «Жеті ру» тайпасынан тұрды. Соңғысы жеті үлкен рудан тұрды, олардың бірі Күрдер руы болды. Бұл болжам бізге «Нахдж әл-Фарадис» авторының шығу тегін қазақ руы Күрдермен байланыстыруға мүмкіндік береді, дейді. Миннегулов Х.Ю. өзінің жанрлық және композициялық құрылымы жағынан «Нахдж әл-Фарадис» «қораптық композиция» деп аталатын шығармаларға жатады деп есептейді. Олардың барлығы әр түрлі халықтық, салыстырмалы тәуелсіз композициялық бірліктерден тұрады - хикаяттар. Оларда келтірілген әңгімелер өмірлік материалды қолдана отырып, хадис идеясын, оның даналығы мен ақиқатын көрсетті [11]. «Нахдж әл-Фарадис» кітабы 3 бөлімге бөлінеді: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Негізгі бөлім 4 тараудан тұрады, олардың әрқайсысы 10 бөлімге бөлінген. Бірінші тарау Мұхаммед пайғамбардың өміріне арналған. Екінші тарауда төрт әділ халифаның: Әбу Бәкірдің, Омардың, Османның, Әлидің Мұхаммед пайғамбардың туыстары - оның қызы Фатима, немерелері Хасан мен Хусейннің ізгі қасиеттері туралы айтылады. Үшінші тарауда Құдайға ұнамды істер туралы айтылады: білімге ұмтылу туралы, намаздың керемет қасиеттері туралы, садақа мен зекеттің артықшылығы туралы, оразаның, қажылықтың, әке мен шешеге бағынудың қасиеттері туралы. Тек рұқсат етілген тамақты ғана қабылдау, жақсы істер жасау, жамандыққа тыйым салу, күндіз-түні дұрыс жүру мен бақытсыздыққа шыдамдылық таныту туралы айтылған. Төртінші тарау адамды Алладан алыстататын амалдарға арналған. Яғни кісі өлтіру, неке адалдығы, мас болу қауіпі туралы, тәкаппарлық, өтірік пен сырттай ғайбат айту, екіжүзділік, реніш пен қызғаныш сияқты.

Махмуд әл-Булғари өз дәуірінің әдеби дәстүрлеріне сүйене отырып, жинақ кітабының кіріспесінде кітапты құрудың негізгі идеясы баяндалып, әрі қарай: «Егер бір Құдайға сенетін, сенушілерден біреу менің кітабымнан осы қырық хадисті естімегендерге жеткізсе, оларға бұл хадистерді үйретсе, онда құдіреті шексіз ғалымдарды бұл одаққа тіркейді және сенім үшін өлгендермен бірге тірілтеді. Бұл кітап «Нахдж әл-Фарадис» деп аталды, ол «жұмаққа ашық жол ...» дегенді білдіреді [12]. «Нахдж әл-Фарадистің» негізгі мазмұны өзіндік ерекшеліктері бар хадистік мәтін. Әртүрлі мазмұндағы хадистер жинақтары, хадистер тарихнамасы бойынша үлкен әдеби кешенді құрайды. Хадистік зерттеулердің сенімділігі байыпты мәтіндік және дереккөздік зерттеулерге негізделген анықтамалық аппараттың сенімділігіне негізделген. «Нахдж әл-Фарадисте» кейбір жағдайларда дереккөзге сілтеме мүлдем жоқ екенін және бұл дәстүрлі теологтардың сынына ұшырайтынын атап өту маңызды, олар үшін иснад хадистің ажырамас құжаттық бөлігі болып табылады. Бұл кейде көп мәтіннің өзіне қарағанда маңызды. Бірақ «Нахдж әл-Фарадис» авторы шынайы таратушылар туралы ақпараттан гөрі, хадистің өзін білдіру үшін маңызды болды. Осылайша, «Нахдж әл-Фарадис» - сол кезде өте кең тараған синтетикалық форманың дидактикалық композиция жанрының үлгісі, діни-этикалық ілімнің оны бейнелеудің, өңдеудің көркемдік формасының бір түрі. Жоғарыда айтылғандар «Нахдж әл-Фарадис» туындысын құру кезінде Алтын Ордадағы ішкі саяси жағдай біршама түсініксіз болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Махмуд әл-Булғаридің билеушінің жоғарғы билік институтын қарастыруында. «Нахдж

эл-Фарадис» басқа да осы тәрізді еңбектер сияқты алғашқы ислам тарихының дереккөзі ретінде де, оны жасаушы Мұхамед пайғамбардың дәуірі мен нақты дүниетанымын көрсететін шығарма ретінде де зерттелуі тиіс. Махмуд әл-Болғари билік мұсылмандық дәстүрлерді сақтаумен тікелей байланысты болуы керек деп есептеді [12, 75].

Зерттеу нәтижесі: Діни және саяси функциялардың бірлігін сақтау билік пен адам біріккен жағдайда ғана мүмкін болады, дейді. Билікті күшпен жою арқылы басып алу кезінде көрініс тапқан, өздерінің мүдделерін ғана ойлайтын билеуші топтардың дүниелік ұмтылыстарында ислам дәстүрлері ұмытылып кетті деп алаңдады. Рабғузи, Булғари және т.б. сияқты орта ғасырлық түрік-татар әдебиетінің ескерткіш-тері жазылды. Эстетикалық идеалдың негізін, арман мен шындықтың арақатынасын XIV ғасырдағы түркі тілдес ақындар адамның ішкі және сыртқы әлемі арасындағы үйлесімділік немесе дисгармония қатынасы ретінде қарастырады. Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари сияқты жалпы адамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан ғұламалардың мәдени және ғылыми мұраларын зерттеу – ғасырлар тереңінде жатқан қазақ халқының өзіне тән бай мәдениетін толыстырады.

Қорытынды. Алтын Орда дәуіріндегі түркі ойшылдары әлемді Көк пен қара Жердің арасындағы байланысты ислам дінінің негізінде түсіндіруінен, түркі халықтарында тәңірге сенім мен тотемдік ұғымдардың кең орын алуын байқаймыз. Әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайды және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аджи М. *Польнь Половецкого поля*. – М.: Новости, 2000. – 210 с.
2. Аджи М. *Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи*. — М.: Новости, 1999. — 230 с.
3. Малов С. Е. *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. — М.-Л.: Изд. АН СССР, 1995. — 260 с.
4. Кумеков Б.Е. *Арабские и персидские источники по истории кипчаков VIII-XIV в.в.* — Алма-Ата: Наука, 1987. — 160 с.
5. Агаджанов С.Т. *К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // Проблемы современной тюркологии*. — Алма-Ата, 1980. — С. 35-37.
6. Кляшторный С.Т. *Кыпчаки в рунических памятниках // Сб. Тюркология*. — Л.: Наука, 1986. — С. 53-60.
7. Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. — Алматы: Ғылым, 1995. — 294 с.
8. Наджип Э.Н. *Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык*. — Алматы: Наука, 1975. — Ч. 1. — 208 с.
9. Мелиоранский П.М. *Араб филолог о турецком языке*. — СПб., 1900. — 200 с.
10. Қайдаров А.Т. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. — Алматы, 1998. — 303 б.
11. Зайончковский А. *К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI вв) // Вопросы языкознания*. — 1967. — N 6. — С. 10-14.
12. Құрмыжанов Ә., Ибатов А. *Ежелгі түркі жазба-ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары*. — Алматы: Ғылым, 1981. — 97-124 бб.
13. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. //Егемен Қазақстан, №70, 12 сәуір 2017 жыл, 1-2 беттер
14. Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті*. — Алматы: Атамұра, 2005. — 336 б.
15. Аманжолов А. *Түркі филологиясы және жазу тарихы*. — А.: Санат, 1996. — Б. 102, 74
16. Миннегулов Х.Ю. *Сэйф Сарай. Гулистан. Лирика. Дастан*. Казань: Татар китабы нәшр. 1999. — 296 б.
17. Қыраубаева А. *Тамыр жайған бәйтерек*. //Егемен Қазақстан. 2000. — 20 қазан
18. *Рукопись XIV века «Нахджел-фарадис» // Духовное наследие: поиски и открытия / под. ред. И.Г. Гумерова* Казань: ИЯЛИ, 2017 Вып. 4. С 131. Кемаль Я. *Тюркско-татарская рукопись XIV века «Нехджу аль-Фарадис»*. Симферополь, 1930. С. 13
19. Амирханов Р.М. *Татарская социально-философская мысль Средневековья «XIII-середины XVII вв.)* Казань, 1993. Кн. 2. — С. 75-81
20. Ахунов А.М. *Арабский источник средневековой тюрко-татарской литературы: на материале трудов ат-Табари*. Казань, 2001. — С. 12
21. Давлетшин Г.М. *Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа*. — Казань, 2004. — С. 218

- 22 Усманов М.А. Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи. //Источниковедение истории Улуса Джучи 1223-1556 гг. – Казань, 2002. – С. 5
- 22 Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и восточная классика: Вопросы взаимосвязей и поэтики. Казань, 1993. – С. 243
- 23 Сайфетдинова Э.Г. Источники религиозной мысли в Золотой Орде. Казань: Институт истории им. Ш.Маджани АН РТ, 2018. – 164 с.

References:

1. Aji M. Wormwood of the Polovtsian field. – M.: Novosti, 2000. - 210 p .
2. Aji M. Kipchaki. The ancient history of the Turks and the Great Steppe. – M.: Novosti, 1999. – 230 p.
3. Malov S. E. Monuments of ancient Turkic writing of Mongolia and Kyrgyzstan. – M.-L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1995. -260 p.
4. Kumekov B.E. Arabic and Persian sources on the stories of the Kipchaks of the XIII-XIV centuries — Alma-Ata: Nauka, 1987. -160 p.
5. Agadzhanov S.T. To the ethnic history of the Oguz of Central Asia and Kazakhstan // Problems of modern Turkology. —Alma-Ata, 1980. — pp. 35-37.
6. Klyashtorny S.T. Kypchaks in runic monuments // Collection of Turkology. – L.: Nauka, 1986. – pp. 53-60.
7. Akhinzhanov S.M. Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan. – Almaty: Gylym, 1995. – 294 p.
8. Najip E.N. The Turkic-speaking monument of the XIV century “Gulistan” of the Sarai Safe and its language. – Almaty: Nauka, 1975. — Part I. - 208 p.
9. Melioransky P.M. Arab philologist about the Turkish language. – St. Petersburg, 1900. - 200 p.
10. Kaidarov A.T. Kazak tilinin ozekti maseleri. – Almaty, 1998. - 303 b.
11. Zaionchkovsky A. To the study of medieval monuments of Turkic writing (XI-XVII centuries) // Questions of linguistics. -1967. —N 6. –pp. 10-14.
12. Kuryshzhanov A., Ibatov A. Yezhelgi turki zhazba-eskertkishteri zhayynda // Kazak adebi tilinin kalyptasu tarikhy men damu zholdary. —Almaty: Gylym, 1981. – 97-124 bb.
13. Nazarbayev N.A. Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru. //Egemen Kazakhstan, No.70, 12 sauir 2017 zhyl, 1-2 better
14. Kelimbetov N. Yezhelgi dauir adebieti. – Almaty: Atamura, 2005. – 336 b.
15. Amanzholov A. Turki filologiyasy zhane zhazu tarikhy. – A.: Sanat, 1996. – B. 102, 74
16. Minnegulov H.Yu. Sayf Shed. Gulistan. Lyrics. Dastan. Kazan: Tatar Kitabs nasr. 1999. – 296 b.
17. Kyraubayeva A. Tamyr zhaygan baiterek. //Egemen Kazakhstan. 2000. – 20 kazans
18. Manuscript of the XI century "Nakhjel-faradis" // Spiritual heritage: searches and discoveries/ edited by I.G. Gumerov Kazan: IYALI, 2017 Issue 4. From 131. Kemal Ya. Turkic-Tatar manuscript of the XI century "Nehju al-Faradis". Sinferapol, 1930. p. 13
19. Amirkhanov R.M. Tatar socio-philosophical thought of the Middle Ages "XIII-mid-XII centuries.) Kazan, 1993. Book 2. pp. 75-81
20. Akhunov A.M. Arabic source of medieval Turkic-Tatar literature: based on the works of at-Tabari. Kazan, 2001. p. 12
21. Davletshin G.M. Essays on the history of the spiritual culture of the ancestors of the Tatar people. Kazan, 2004. p. 218
22. Usmanov M.A. The state and prospects of the source study of the history of the Ulus of Jochi. //Source study of the history of the Ulus of Jochi 1223-1556. Kazan, 2002. p. 5
22. Minnegulov H.Y. Tatar literature and Oriental Classics: Issues of interrelations and poetics. Kazan, 1993. – p. 243
23. Sayfedinova E.G. Sources of religious thought in the Golden Horde. Kazan: Institute of History named after Sh.Majani AN RT, 2018. – 164 p.